

Eugeniusz Kwiatkowski

University of Lodz

Faculty of Economics and Sociology

Institute of Economics

e-mail: ekwiatk@uni.lodz.pl

Problem bezrobocia w nauce społecznej Kościoła i ekonomii

The Problem of Unemployment in the Social Doctrine of the Church and Economics

The paper analyses the problem of unemployment in view of the Church's social doctrine confronted with the views of economic theory.

The analysis indicates there are no important differences between the social doctrine of the Church and the theory of economics in the field of the essence of unemployment, but there are significant differences with regard to the consequences of unemployment. The emphasis in economics is put on financial and economic effects, whereas the Church's social teaching underlines the social, psychological and human effects of the phenomenon.

The analysis shows that the views on the reasons of unemployment and the remedies to reduce it are different in both sciences. According to economics, the reasons of unemployment are seen in the low flexibility of wages, in insufficient demand for goods or in the imperfect operation of the labour market. In the Church's social doctrine, unemployment is regarded as a result of the model of society in which there are spontaneous market mechanisms, there is greed for profits and man is treated objectively. That is why remedies for unemployment are seen in the solidarity cooperation of all units which treat man subjectively.

Keywords: unemployment, social doctrine of the Church, papal encyclicals, social thought of John Paul II

JEL Classification: J01, Z12

1. Wprowadzenie

Bezrobocie należy do najbardziej palących problemów współczesności. Dotyka wielkiej części populacji świata, przekraczającej obecnie 200 mln osób. Występuje w krajach o różnym poziomie rozwoju, o różnych systemach społeczno-gospodarczych, zarówno w okresach kryzysu, jak i prosperity. Nic więc dziwnego, że jest od dawna przedmiotem zainteresowań różnych nauk, w tym również myśli chrześcijańskiej, a zwłaszcza nauki społecznej Kościoła, a także ekonomii. Można powiedzieć, że cały wiek XX to okres intensywnych badań i dociekań nad zjawiskiem bezrobocia. W ekonomii bardziej dojrzałe ujęcia bezrobocia pojawiły się w ekonomii neoklasycznej, powstałej na przełomie XIX i XX wieku, aczkolwiek pierwsze uwagi na ten temat formułowane były już w czasach ekonomii klasycznej. Jest godne podkreślenia, że również w społecznej nauce Kościoła pierwsze istotne idee dotyczące bezrobocia pojawiły się pod koniec XIX wieku, w okresie pontyfikatu papieża Leona XIII. Od tamtych czasów obserwujemy intensywny rozwój dociekań nad różnymi aspektami bezrobocia.

Przedmiotem opracowania jest analiza bezrobocia w świetle nauki społecznej Kościoła ukazana na tle poglądów formułowanych w teorii ekonomii. Ze względu na to, że bezrobocie oznacza brak pracy, przedmiotem analizy jest również problem pracy ludzkiej. Szczególna uwaga jest poświęcona encyklikom papieskim, w tym encyklikom Jana Pawła II, ze względu na ich zasadniczą rolę w ukształtowaniu nauki społecznej Kościoła. Przedmiotem analizy są kwestie dotyczące pojęcia i konsekwencji bezrobocia, jego relacji do istoty pracy ludzkiej, źródeł i przyczyn bezrobocia, a także sposobów jego rozwiązania. Analizy te są uzupełnione o podstawowe ujęcia powyższych kwestii występujące w ekonomii, przy czym ujęcia te są ograniczone w zasadzie do dwu teorii głównego nurtu ekonomii, a mianowicie neoklasycznej i keynesistowskiej. Takie podejście, pokazujące spojrzenie obu nauk na kwestie bezrobocia i pracy, pozwala lepiej zidentyfikować specyfikę i oryginalność ujęcia tej kwestii w nauce społecznej Kościoła.

2. Pojęcie i konsekwencje bezrobocia

Zjawisko bezrobocia stało się przedmiotem głębszej refleksji naukowej dopiero pod koniec XIX wieku, gdy zaczęto je traktować w kategoriach ważnych kwestii społecznych. Wcześniej traktowano je zazwyczaj jako rezultat indywidualnej niezaradności. W społecznej nauce Kościoła problematyka bezrobocia pojawiła się w związku z rozwojem dociekań nad prawami społecznymi osoby ludzkiej oraz ich naruszaniem.

Pierwsza wyraźna afirmacja praw społecznych człowieka znalazła wyraz w okresie pontyfikatu Leona XIII, który w encyklice *Rerum novarum* z 1891 roku wyszczególnił szereg praw osoby ludzkiej, w tym m.in. prawo do sprawiedliwej płacy, prawo do własności i prawo do tworzenia związków zawodowych¹. Zagadnienie praw społecznych czło-

¹ *Rerum novarum*, Encyklika papieża Leona XIII [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987, nr 35.

wieka podjął również papież Pius XI, który w encyklice *Quadragesimo anno* z 1931 roku poszerzył katalog praw społecznych poprzez włączenie do niego prawa do partycypacji we własności i zarządzaniu². Prawo do pracy zostało po raz pierwszy włączone do katalogu praw społecznych przez Piusa XII w 1942 roku³, natomiast papież Jan XXIII w encyklice *Pacem in terris* z 1963 roku przedstawił całościowe ujęcie praw człowieka w oparciu o godność osoby ludzkiej, dokonując ich klasyfikacji na wolnościowe, społeczne i solidarnościowe⁴. Ważne znaczenie z punktu widzenia naszych rozważań mają dokumenty soboru watykańskiego II, w których nie tylko rozwijany jest katalog praw człowieka, ale również pokazane są współczesne zagrożenia dla tych praw, m.in. nieludzkie warunki pracy i niesprawiedliwość społeczna⁵. Dalsze pogłębienie spojrzenia na prawa społeczne znajdujemy w encyklice papieża Jana Pawła II *Redemptor hominis*, w której dostrzegamy indywidualizację praw człowieka polegającą na ich rozpatrywaniu z punktu widzenia konkretnych grup osób, w tym m.in. z punktu widzenia bezrobotnych⁶.

Podkreślając prawo do pracy jako istotny składnik w katalogu praw osoby ludzkiej oraz dostrzegając zagrożenia związane z jego realizacją w kapitalizmie, a nawet częste zanegowanie tego prawa, w społecznej nauce Kościoła podjęto w sposób otwarty problem bezrobocia. Zasadnicze znaczenie dla ujęcia tego problemu miały dociekania Jana Pawła II. W encyklice *Laborem exercens* z 1981 roku znajdujemy pierwsze formalne definicje pojęcia bezrobocia. Stwierdza się tam, że bezrobocie to „brak zatrudnienia dla uzdolnionych do tego podmiotów pracy”, a ponadto, że bezrobocie jest „przeciwieństwem poprawnej sytuacji, tj. odpowiedniego zatrudnienia wszystkich uzdolnionych do tego podmiotów”⁷.

W ekonomii pojęcie bezrobocia w sensie przymusowej bezczynności zawodowej wprowadził po raz pierwszy angielski ekonomista J.A. Hobson w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku⁸. We współczesnej literaturze ekonomicznej można spotkać różne określenia bezrobocia, ale najczęściej definiuje się je jako zjawisko braku pracy zarobkowej wśród osób zdolnych i gotowych do pracy, które pracy poszukują⁹.

Z przytoczonych definicji wynika, że w odniesieniu do pojmowania bezrobocia nie ma istotniejszych różnic między nauką społeczną Kościoła a ekonomią. W obu ujęciach akcentuje się brak pracy wśród osób chcących pracować. Zasadnicze różnice między tymi naukami dotyczą natomiast ujmowania konsekwencji bezrobocia i generalnej oceny samego zjawiska.

² *Quadragesimo anno*, Encyklika papieża Piusa XI [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987, nr 65.

³ *Przemówienie wigilijne 24 XII 1942*, papież Pius XII [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987.

⁴ *Pacem in terris*, Encyklika papieża Jana XXIII [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987, nr 9, 20.

⁵ *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym, Sobór watykański II* [w:] *Konstytucja, dekrety, deklaracje*, Poznań, 1968, nr 27.

⁶ *Redemptor hominis*, Encyklika papieża Jana Pawła II [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987, nr 9 i 10; F.J. Mazurek, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin 1991, s. 87.

⁷ *Laborem exercens*, Encyklika papieża Jana Pawła II, opoka.org, nr 18 (data dostępu: 27.01.2018).

⁸ J.A. Hobson, *The Problem of the Unemployed*, Methuen, London 1904 (wyd. I – 1896), s. 2 i 93–97.

⁹ E. Kwiatkowski, *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 13–21.

W ekonomii akcent położony jest na finansowe i materialne skutki bezrobocia. Po pierwsze, podkreśla się, że bezrobocie oznacza utratę produkcji w gospodarce wynikającą z niepełnego wykorzystania siły roboczej, w rezultacie czego wzrost gospodarczy kraju ulega osłabieniu. Po drugie, traktuje się bezrobocie jako zjawisko powodujące znaczące obciążenie finansowe państwa w związku z wypłatą zasiłków dla bezrobotnych i finansowaniem aktywnych programów aktywizacji zawodowej bezrobotnych. Po trzecie, w ekonomii zwraca się uwagę na mikroekonomiczne skutki bezrobocia polegające na obniżeniu dochodów i standardu życiowego osób bezrobotnych, co sprawia, że pewna część podstawowych potrzeb nie jest zaspokojona¹⁰.

W nauce społecznej Kościoła podkreśla się przede wszystkim społeczne oraz psychologiczno-humanistyczne konsekwencje bezrobocia ujmowane w perspektywie indywidualnych osób¹¹. Ujęcie takie wyłania się z encykliki *Laborem exercens*, a także z *Listu społecznego Konferencji Episkopatu Polski z 2001 roku*, w którym eksponuje się, że bezrobocie powoduje nie tylko obniżkę dochodów i poziomu życia, ale przede wszystkim wywołuje poczucie niskiej wartości, stres, deformację osobowości, izolację społeczną, które prowadzą często do konfliktów i kryzysu rodziny¹².

Zasadniczo odmienna w obu naukach jest również generalna ocena zjawiska bezrobocia. Choć w ekonomii przeważa negatywna ocena zjawiska, to jednak istotne są również poglądy (zwłaszcza w teorii neoklasycznej) o dobrowolnym charakterze bezrobocia i jego proefektywnościowych skutkach. W teorii ekonomii zwraca się uwagę, że bezrobocie wzmacnia między pracownikami pozytywną konkurencję o miejsca pracy, wzmacnia motywację do kształcenia, ułatwia przekształcenia strukturalne gospodarki oraz poprawia skuteczność polityki antyinflacyjnej państwa (gdyż osłabia presję pracowników na wzrost płac)¹³. Natomiast nauka społeczna Kościoła ocenia bezrobocie jednoznacznie negatywnie, traktując je jako zło oraz źródło wielu nieszczęść i klęsk społecznych, zwłaszcza gdy dotyka ono ludzi młodych. Wyraził to dobitnie papież Franciszek, który odrzucił pojęcie bezrobocia dobrowolnego, zaś w przemówieniu do uczestników włoskiego Krajowego Kongresu Kościelnego wygłoszonym w dniu 26 października 2014 roku podkreślił związek bezrobocia z brakiem godności człowieka. Stwierdził tam:

*Tam, gdzie nie ma pracy, brakuje godności, doświadczenia godności przynoszenia do domu chleba*¹⁴.

Natomiast w programie swego pontyfikatu papież Franciszek napisał o bezrobociu i wykluczeniu słowa:

*Dzisiaj musimy powiedzieć nie dla ekonomii wykluczenia i nierówności społecznej*¹⁵.

¹⁰ Ibidem, s. 80–86.

¹¹ J. Mariański, *Etos pracy bezrobotnych*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994.

¹² *List społeczny Konferencji Episkopatu Polski z 2001 roku, W trosce o nową kulturę życia i pracy*, <http://episkopat.pl/w-trosce-o-nowa-kulture-zycia-i-pracy/> (data dostępu: 27.01.2018).

¹³ E. Kwiatkowski, *Bezrobocie...*, s. 78–79.

¹⁴ *Bezrobocie to kwestia ludzkiej godności, przemówienie papieża Franciszka*, www.Fronda.pl/Franciszek/Bezrobocie-to-kwestia-ludzkiej-godnosci/ (data dostępu: 9.12.2015).

¹⁵ Tygodnik Katolicki „Niedziela” z 15 lutego 2015 roku.

3. Bezrobocie a istota pracy ludzkiej

Jednoznacznie negatywna ocena bezrobocia wynika ze stanowiska nauki społecznej Kościoła w kwestii istoty pracy ludzkiej. Należy tutaj podkreślić, iż jest to podejście zasadniczo odmienne od ujęcia występującego w ekonomii.

W ekonomii praca ludzka jest traktowana przede wszystkim jako jedno ze źródeł bogactwa, dobrobytu. W połączeniu z innymi czynnikami produkcji praca ludzka przyczynia się do rozwoju gospodarki i lepszego zaspokojenia potrzeb. Dzięki niej możliwy jest wzrost produkcji i poprawa standardu życiowego ludności. Podejście to, sformułowane już w ekonomii klasycznej, znalazło akceptację w późniejszych teoriach ekonomicznych, aczkolwiek kwestia pracy ludzkiej jako jedyne go czynnika wartościotwórczego wywoływała niejednokrotnie ostre kontrowersje w teorii ekonomii. Ale trzeba również podkreślić istotny pogląd rozwijający się w ekonomii, zwłaszcza w ekonomii neoklasycznej, że praca ludzka jest w wymiarze indywidualnym pewną przykrością. Dla neoklasyków nie jest ona dla człowieka przyjemnością; człowiek musi się natrudzić, musi ponieść pewien wysiłek, który jednak może się opłacić, jeśli praca zostanie dobrze wynagrodzona. Właśnie wynagrodzenie za pracę jest dla neoklasyków rekompensatą za przykrość odczuwaną w procesie pracy. Gdy jednak to wynagrodzenie jest wysokie, to koszty działalności gospodarczej wzrastają, a zyski właścicieli przedsiębiorstw ulegają redukcji, co wzmaga konflikt interesów między pracą a kapitałem.

Istotę pracy ludzkiej ujmuje się zasadniczo inaczej w społecznej nauce Kościoła. Pracę ludzką rozpatruje się nie tylko w ujęciu przedmiotowym, ale również podmiotowym¹⁶. Ujęcie przedmiotowe zwraca uwagę na fakt, że człowiek, wyposażony w środki techniczne, może ujarzmić zasoby przyrody, wytwarzać produkty i zdobywać środki do życia. Ten aspekt pracy ludzkiej nie jest lekceważony w nauce społecznej Kościoła, o czym przekonują encykliki papieskie, a zwłaszcza *Laborem exercens*. Ale o wiele ważniejsze jest ujęcie podmiotowe. Kościół rozwija tutaj pozytywną wizję i ocenę pracy ludzkiej. Podkreśla się, że praca jest dobrem, dobrodziejstwem, a nie karą za grzechy, że poprzez pracę człowiek rozwija osobowość i realizuje siebie, że praca jest obowiązkiem człowieka, jest konsekwencją natury człowieka¹⁷. Od czasu encykliki *Pacem in terris*, w której papież Jan XXIII podkreślił, że godności nikt nie może człowieka pozbawić, a także sam człowiek nie może się jej zrzec¹⁸, ujmuje się pracę ludzką w kategoriach godności człowieka. Ujęcie to podkreślał papież Jan Paweł II, a także papież Franciszek, który na spotkaniu na Uniwersytecie w Campobasso stwierdził, że praca jest kluczowym elementem godności osoby, daje nam godność, a pracujący są ludźmi posiadającymi godność¹⁹.

W kontekście stanowiska Kościoła w kwestii istoty pracy ludzkiej interesujące są rozważania na temat relacji między pracą a kapitałem. Temat ten jest obecny w nauce społecznej Kościoła od dawna. Podjął go papież Leon XIII w encyklice *Rerum novarum*, traktując stosunek pracy i kapitału jako symbol wzajemnej zależności klas społecznych,

¹⁶ M. Bochenek, *Jan Paweł II wobec kluczowych kwestii pracy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Ekonomia” 2012, Vol. 43, nr 1, s. 5–22.

¹⁷ *Laborem exercens*..., nr 9.

¹⁸ *Pacem in terris*..., nr 4–10.

¹⁹ www.opoka.org

a także sobór watykański II, który dostrzegał zarówno szanse, jak i zagrożenia dla tej zależności, ale wyraźnie podkreślił prymat pracy nad kapitałem, choć nie w rozumieniu marksistowskim²⁰. Problem związków pracy i kapitału naświetlił dogłębnie papież Jan Paweł II, zwłaszcza w encyklice *Laborem exercens*.

Jan Paweł II przywiązywał szczególną wagę do zasady pierwszeństwa pracy przed kapitałem. W encyklice *Laborem exercens* podkreślał, że praca jest przyczyną sprawczą, naczelną procesu produkcji, natomiast kapitał jako zespół środków produkcji jest tylko instrumentem, elementem warunkującym pracę człowieka. Związane jest to z rolą człowieka w procesie produkcji. W rozważaniach Jana Pawła II występuje myśl, że kapitał jest pochodną pracy. Wszystkie środki produkcji wykorzystywane w produkcji są bowiem rezultatem wcześniejszej pracy człowieka, są dziełem pracy ludzkiej. Ponadto środki produkcji są użyteczne w procesie produkcji jedynie wówczas, gdy są obsługiwane przez człowieka²¹. Ale z zasady prymatu pracy nad kapitałem nie należy – zdaniem Jana Pawła II – wyprowadzać wniosku o antynomii pracy i kapitału. Przecistawianie pracy kapitałowi nie wynika z natury procesu produkcji. Wręcz przeciwnie, ścisły związek pracy i kapitału jest potrzebny dla poprawnego działania produkcji i gospodarki. Tym niemniej Jan Paweł II zauważa występowanie konfliktu między pracą a kapitałem w rzeczywistym kapitalizmie, ale wynika on nie z natury procesu produkcji, lecz z jego wynaturzeń. Wynika on z tego, że w praktycznych procesach pomnażania dóbr materialnych częstokroć pomija się człowieka i biorą górę zasady ekonomizmu, materializmu i pogoni za zyskiem. To one sprawiają, że ludzie pracy są wyzyskiwani przez wąską grupę właścicieli środków produkcji, gdy płace pracowników – którzy oddają swoje siły do dyspozycji świata kapitału – są ustalane na niewspółmiernie niskim poziomie. Jan Paweł II dostrzegał więc konflikt między pracą a kapitałem; równocześnie ubolewał nad tym, że konflikt ten wykorzystywany był niejednokrotnie do walki ideologicznej między marksizmem a liberalizmem²².

4. Źródła i przyczyny bezrobocia

Jedną z najważniejszych kwestii podejmowanych w ramach analiz rynku pracy i bezrobocia jest zagadnienie źródeł i przyczyn tego zjawiska. Znalazło ono ważne miejsce w dociekaniach teorii ekonomii, w której sformułowano szeroką gamę poglądów na ten temat, a także w nauce społecznej Kościoła, w której co prawda nie podjęto obszernych i szczegółowych analiz przyczyn bezrobocia, jednak wyrażono kilka ważnych w tym obszarze idei.

W teorii ekonomii występują ostre kontrowersje w kwestii przyczyn bezrobocia. Ujawniły się one po raz pierwszy już w okresie dominacji ekonomii klasycznej, kiedy to A. Smith podkreślał sprawne funkcjonowanie rynku pracy, zaś D. Ricardo, a także póź-

²⁰ K. Mądel, *Zagadnienia społeczne na Soborze Watykańskim II* [w:] *Ewolucja nauki społecznej Kościoła. Od „Rerum novarum” do „Centesimus annus”*, red. W. Piątkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997, s. 115–116.

²¹ *Laborem exercens...*, nr 12.

²² *Ibidem*, nr 13

niej K. Marks zwrócili uwagę na powstawanie bezrobocia w kapitalizmie z powodu wypierania siły roboczej z produkcji w następstwie stosowania maszyn. Pierwsze bardziej nowoczesne ujęcia bezrobocia rozwinęły się jednak dopiero na przełomie XIX i XX stulecia, w pracach przedstawicieli ekonomii neoklasycznej, przede wszystkim A. Marshalla i A.C. Pigou.

Zgodnie z ujęciem neoklasycznym, w warunkach wolnorynkowej gospodarki kapitalistycznej, a w szczególności w warunkach elastycznych płac, występuje tendencja do ustalania się na rynku pracy równowagi przy pełnym zatrudnieniu, która oznacza w istocie brak bezrobocia. Tendencja ta realizuje się dzięki odpowiednim zmianom płac, dokonującym się w sytuacji nierównowagi na rynku pracy. Według ekonomii neoklasycznej bezrobocie może jednak powstać w gospodarce kapitalistycznej, jeśli płace ustalą się na zbyt wysokim poziomie, zaś ze względu na opór pracowników i związków zawodowych nie można ich obniżyć do poziomu zapewniającego równowagę na rynku pracy²³. Z takiego ujęcia bezrobocia wynika, że powstaje ono nie dlatego, iż swobodne mechanizmy rynkowe, a w szczególności mechanizm elastycznych płac, działają nieskutecznie, lecz dlatego, że swobodne mechanizmy rynkowe (w tym mechanizm płacowy) nie mogą w pełni działać. Powstające wówczas bezrobocie neoklasycy traktują jako zjawisko dobrowolne, gdyż jest rezultatem decyzji pracowników dotyczących braku zgody na obniżki płac.

J.M. Keynes odrzucił neoklasyczny pogląd o dobrowolnym charakterze bezrobocia. Jego zdaniem obniżki płac nie są lekarstwem na bezrobocie; wręcz przeciwnie, mogłyby spotęgować bezrobocie, gdyż przy niższych płacach zmniejszyłyby się popyt na towary i ich produkcja, a to mogłoby spowodować zmniejszenie popytu na pracę i zwiększenie bezrobocia. Dlatego Keynes stwierdził, że swobodne mechanizmy rynkowe, w tym mechanizm elastycznych płac, nie gwarantują równowagi na rynku pracy przy pełnym zatrudnieniu. Keynes upatrywał przyczyny bezrobocia w ustalaniu się popytu na towary w gospodarce rynkowej na niewystarczającym poziomie, zbyt niskim w stosunku do produkcji wytworzonej przy pełnym wykorzystaniu czynników produkcji, w tym czynnika pracy ludzkiej. Ustalanie się popytu na towary na niedostatecznym poziomie wiązało ze słabą koordynacją decyzji podejmowanych przez podmioty gospodarcze w kapitalizmie, zwłaszcza tych dotyczących inwestowania i oszczędzania. Gdy rozmiary łącznych inwestycji są mniejsze od rozmiarów łącznych oszczędności w gospodarce, to powstaje nadwyżka globalnej podaży towarów nad globalnym popytem na towary, która powoduje spadek produkcji i zatrudnienia oraz wzrost bezrobocia. Bezrobocie to traktował Keynes jako zjawisko przymusowe, gdyż bezrobotni chcieliby pracować na warunkach istniejących w gospodarce, ale niestety nie mogą z powodu braku miejsc pracy²⁴.

Aż do czasów Keynesa bezrobocie traktowano jako zjawisko występujące w sytuacji nadwyżki łącznej podaży pracy nad łącznym popytem na pracę, a więc jako zjawisko nierównowagi rynku pracy. W latach 60. XX wieku, dzięki badaniom M. Friedmana i E.S. Phelps'a, pojawiły się teorie podkreślające istnienie bezrobocia również w sytuacji równowagi rynku pracy. Chodzi tutaj przede wszystkim o teorię naturalnej stopy bezrobocia oraz rozwiniętą później teorię bezrobocia NAIRU, a także teorię bezrobocia poszuki-

²³ A. Marshall, *Zasady ekonomiki*, t. 1, t. 2, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925 i 1928; A.C. Pigou, *Theory of Unemployment*, Macmillan & Co., London 1933; E. Kwiatkowski, *Neoklasyczne teorie zatrudnienia*, PWN, Warszawa 1988.

²⁴ J.M. Keynes, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, wyd. II, PWN, Warszawa 1985.

wań. W odróżnieniu od bezrobocia eksponowanego przez Keynesa, bezrobocie równowagi charakteryzuje się słabą wrażliwością na zmiany koniunktury gospodarczej, natomiast jest ono związane z niedopasowaniem podaży pracowników do popytu na pracowników pod względem wykształcenia i kwalifikacji zawodowych, niedopasowaniem miejsc zamieszkania pracowników i miejsc pracy, słabą mobilnością przestrzenną i kwalifikacyjną pracowników, a także niedoskonałą informacją o dostępnych ofertach pracy²⁵. Wymienione tutaj powody przyczyniają się do powstania bezrobocia, które we współczesnej ekonomii określane jest mianem bezrobocia strukturalnego i frykcyjnego.

Zagadnienie źródeł i przyczyn bezrobocia znalazło również wyraz w społecznej nauce Kościoła, aczkolwiek nie zajmowało ono kluczowego miejsca w szeroko zakrojonej analizie bezrobocia. Szereg cennych uwag i refleksji na ten temat znajdujemy natomiast przy okazji rozważań nad rolą mechanizmów rynkowych, oceną kapitalizmu czy też prawami człowieka, jakie podejmowano już od czasów *Rerum novarum*.

W encyklice *Rerum novarum* papież Leon XIII zwrócił uwagę na problem sprawiedliwości, który wyłonił się w związku z analizą relacji między pracą najemną a kapitałem. Wymienione tutaj dwa składniki procesu produkcji wcale nie są – zdaniem papieża – konfliktogenne z natury; wręcz przeciwnie, z natury wynika ich bezkonfliktowe połączenie. Tym niemniej – jak podkreślono w *Rerum novarum* – konflikt między pracą najemną a kapitałem może się pojawić, jeśli w gospodarce liberalnej, opartej na własności prywatnej i rynku, zapanuje żądza zysku. Właśnie pogoń za zyskiem spycha płace do bardzo niskiego poziomu i powoduje powstawanie nadmiernych różnic między ludźmi reprezentującymi kapitał i pracę najemną, wywołując naruszenie sprawiedliwości rozdzielczej²⁶. Uwagi papieża Leona XIII na temat pogoni za zyskiem i naruszenia sprawiedliwości związanej z podziałem mają również znaczenie dla zrozumienia przyczyn bezrobocia, gdyż to właśnie żądza zysku skłania przedstawicieli kapitału do ograniczania zakresu wykorzystania pracy najemnej.

Od czasów *Rerum novarum* w społecznej nauce Kościoła poświęca się dużo miejsca kwestii sprawiedliwości. Tradycja ta kontynuowana jest do czasów współczesnych, w których problem sprawiedliwości wiąże się z nieproporcjonalnym podziałem bogactwa. Wizja sprawiedliwego podziału bogactwa jest w społecznej nauce Kościoła ważnym układem odniesienia dla ocen gospodarki rynkowej i kapitalizmu, które rzucają również światło na stanowisko w kwestii źródeł i przyczyn bezrobocia.

Papież Jan Paweł II, podejmując problem sprawiedliwości, kontynuuje dzieło rozpoczęte przez Leona XIII, co znajduje wyraz w formułowaniu szeregu ocen przez pryzmat wymogów sprawiedliwości²⁷. Odnosi się to między innymi do ocen gospodarki rynkowej. Jan Paweł II aprobuje system rynkowy, aczkolwiek podkreśla równocześnie konieczność szeregu jego ograniczeń.

²⁵ E.S. Phelps, *Phillips Curves, Expectations of Inflation and Optimal Unemployment over Time*, "Economica" 1967, nr 3, s. 254–281; M. Friedman, *A Theoretical Framework of Monetary Analysis*, "Journal of Political Economy" 1970, Vol. 78, nr 2, s. 193–238; R. Layard, S. Nickell, R. Jackman, *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market*, Oxford University Press, Oxford 1991; E. Kwiatkowski, *Bezrobocie...*, s. 140–171.

²⁶ *Rerum novarum...*; M. Poborski, *Kapitał a praca w Rerum novarum Leona XIII* [w:] *Ewolucja nauki społecznej Kościoła. Od „Rerum novarum” do „Centesimus annus”*, red. W. Piątkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997, s. 45–53.

²⁷ J. Godłów-Legiędź, *Idea gospodarki rynkowej w encyklikach Jana Pawła II* [w:] *Mysł społeczna Jana Pawła II*, red. W. Piątkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 175–194.

W encyklice *Centesimus annus* czytamy m.in.: „wolny rynek jest najbardziej skutecznym narzędziem wykorzystania zasobów i zaspokajania potrzeb”, zaś w innym miejscu, że mechanizmy rynkowe „służą lepszemu wykorzystaniu zasobów; ułatwiają wymianę produktów, a zwłaszcza w centrum zainteresowania umieszczają wolę i upodobania osoby ludzkiej, umożliwiając jej w chwili zawierania kontraktu spotkanie z wolą i upodobaniami innej osoby”²⁸.

Akceptując mechanizmy rynkowe jako skuteczne narzędzie wykorzystania zasobów i zaspokajania potrzeb, Jan Paweł II podkreślał zarazem konieczność ich ograniczeń. Ta akceptacja bowiem „dotyczy jednak tylko tych potrzeb, za których zaspokojenie można zapłacić, to jest które dysponują siłą nabywczą, i tych zasobów, które nadają się do sprzedania, czyli mogą uzyskać odpowiednią cenę. Istnieją jednak liczne potrzeby ludzkie, które nie mają dostępu do rynku”; chodzi tutaj przede wszystkim o „zabezpieczenie takich dóbr zbiorowych, jak środowisko naturalne i środowisko ludzkie, których ochrony nie da się zapewnić przy pomocy zwykłych mechanizmów rynkowych”²⁹. Wypowiedzi te wskazują, że nie da się rozwiązać problemów środowiska naturalnego i środowiska ludzkiego (a więc moralnych aspektów działalności ludzi i godności człowieka) za pomocą mechanizmów rynkowych. Z innych fragmentów encykliki wynika, że ich rozwiązanie wymaga aktywności ze strony państwa.

Papież Jan Paweł II dostrzegał dobroczynne właściwości mechanizmów rynkowych w rozwiązywaniu wielu problemów alokacji zasobów i zaspokajania potrzeb, co uwidaczniało się zwłaszcza w konfrontacji z totalitaryzmem typu marksowskiego. Stanowisko papieża kształtowało się niewątpliwie pod przemożnym wpływem doświadczeń płynących z obserwacji realnego socjalizmu. Tym niemniej Jan Paweł II wskazywał również na szereg negatywnych konsekwencji działania żywiołowych mechanizmów rynkowych. Przede wszystkim podkreślał powstawanie niesprawiedliwego podziału bogactwa, ale także innych niekorzystnych zjawisk dotyczących zadłużenia czy też braku pracy dla ludzi. W encyklice *Sollicitudo rei socialis* znajdujemy znamienne wypowiedzi:

*Należy koniecznie napiętnować istnienie mechanizmów ekonomicznych, finansowych i społecznych, które chociaż kierowane wolą ludzi działają w sposób jakby automatyczny, umacniają stan bogactwa jednych i ubóstwa drugich*³⁰.

Społeczna nauka Kościoła doszukuje się źródeł bezrobocia w niewłaściwym modelu społeczeństwa, w którym żyjemy. Znamienne jest tutaj wypowiedź Jana Pawła II, który w encyklice *Laborem exercens* stwierdził, że istnienie bezrobocia świadczy o tym, iż:

*zarówno wewnątrz poszczególnych wspólnot politycznych, jak i we wzajemnych stosunkach między nimi na płaszczyźnie kontynentalnej i światowej – gdy chodzi o organizację pracy i zatrudnienia – coś nie działa prawidłowo, i to właśnie w punktach najbardziej krytycznych i o wielkim znaczeniu społecznym*³¹.

²⁸ *Centesimus annus*, Encyklika papieża Jana Pawła II, Wrocław 1991.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Sollicitudo rei socialis*, Encyklika papieża Jana Pawła II, Warszawa 1991.

³¹ *Laborem exercens*..., nr 18.

Również papież Franciszek potwierdził ten punkt widzenia podczas mszy świętej w Domu św. Marty w dniu 1 maja 2013 roku, mówiąc:

Kiedy społeczeństwo jest zorganizowane w taki sposób, że nie każdy ma możliwość pracy, żeby być namaszczoneym godnością pracy, to takie społeczeństwo nie funkcjonuje dobrze, nie jest sprawiedliwe³².

Nasuwa się pytanie, czym charakteryzuje się model społeczeństwa, który prowadzi do takich skutków.

W kontekście powyższego pytania warto przywołać tutaj krytyczne uwagi i oceny Jana Pawła II na temat kapitalizmu. Jak podkreśla W. Piątkowski, pojęcie kapitalizmu nie jest w *Laborem exercens* jednoznacznie skorelowane z pojęciem kapitału. O ile bowiem kapitał jest pojęciem moralnie obojętnym, to kapitalizm ma zabarwienie pejoratywne³³. Dla Jana Pawła II pojęcie kapitalizmu nie sprowadza się wyłącznie do systemu opartego na własności prywatnej; jego istota obejmuje ponadto określone aspekty etyczne pracy ludzkiej, które nie są rozwiązane właściwie. Charakterystyczną cechą kapitalizmu jest to, że uznaje się w nim pierwszeństwo kapitału przed pracą, że człowiek potraktowany jest jako narzędzie w procesie produkcji, a nie jako podmiot i sprawca oraz cel całego procesu produkcji, że człowiek potraktowany jest materialistycznie i ekonomistycznie³⁴. W takim wynaturzonym systemie dochodzić może właśnie do zjawiska bezrobocia.

W podobnym duchu wypowiada się papież Franciszek, który stwierdza, że zjawisko bezrobocia powstaje „z powodu pewnej ekonomiczno-materialistycznej koncepcji społeczeństwa, dążącej do egoistycznego zysku, poza kryteriami sprawiedliwości społecznej», że bezrobocie „jest następstwem wyboru światowego systemu gospodarczego... którego ośrodkiem jest bożyszcze zwane pieniądzem”, że „nie daje się pracy, bo patrzy się jedynie na zyski przedsiębiorstwa”, że bezrobocie jest „konsekwencją systemu gospodarczego, który nie jest już w stanie tworzyć pracy, ponieważ w centrum umieścił bożka, jakim jest pieniądz”³⁵.

Z przeprowadzonych rozważań wynika, że poglądy w kwestii źródeł i przyczyn bezrobocia wysuwane na gruncie omawianych nauk były związane ze stanowiskiem na temat roli mechanizmów rynkowych. W ekonomii neoklasycznej przyczyn bezrobocia upatrywano w ograniczeniu działania swobodnych mechanizmów rynkowych. Według ekonomii keynesowskiej pełne działanie tych mechanizmów nie zabezpiecza przed wystąpieniem bezrobocia, zaś jego przyczyny tkwią w słabej koordynacji decyzji podejmowanych przez podmioty gospodarcze. W teoriach bezrobocia równowagi doszukiwano się przyczyn bezrobocia w niedoskonałym funkcjonowaniu mechanizmów na rynku pracy. Natomiast w społecznej nauce Kościoła bezrobocie związane jest z modelem społeczeństwa, w którym działają mechanizmy rynkowe, zaś człowiek traktowany jest przedmiotowo.

³² opoka.org

³³ W. Piątkowski, *Zagadnienie własności w myśli społecznej Jana Pawła II [w:] Ewolucja nauki społecznej Kościoła. Od „Rerum novarum” do „Centesimus annus”*, red. W. Piątkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997, s. 136–151.

³⁴ *Laborem exercens*..., nr 7 i 13.

³⁵ www.opoka.org

5. Jak rozwiązać problem bezrobocia?

Każda dojrzała teoria zawiera nie tylko elementy pozytywne, poznawcze, które objaśniają istotę i przyczyny omawianego zjawiska, ale również elementy normatywne, aplikacyjne, które wskazują kierunki działań zmierzających do poprawy sytuacji w zakresie tego zjawiska. Sytuację taką mamy również w przypadku analizy zjawiska bezrobocia. Zarówno w nauce ekonomii, jak i społecznej nauce Kościoła można doszukać się szeregu wskazówek i postulatów, zmierzających do rozwiązania problemu bezrobocia. Trzeba jednakże wyraźnie zaznaczyć, że nauka społeczna Kościoła wzbrania się przed proponowaniem konkretnych rozwiązań w tym zakresie, a jeśli już to czyni, to przypisuje im mniejszą rangę ważności.

W teorii ekonomii spotkać można różnorodne propozycje działań mających na celu redukcję bezrobocia³⁶. Konkretny kształt tych propozycji jest konsekwencją poglądów w kwestii przyczyn bezrobocia.

W ekonomii neoklasycznej postuluje się usunięcie barier ograniczających swobodne działanie mechanizmów rynkowych i zwiększenie roli tych mechanizmów w funkcjonowaniu rynku pracy, a w szczególności zwiększenie elastyczności płac. Z tych względów za pożądane uznaje się osłabienie pozycji pracowników na rynku pracy, ograniczenie ich uprawnień strajkowych, osłabienie związków zawodowych reprezentujących pracowników, obniżenie płac minimalnych. Jak wynika jasno z tych postulatów, ekonomia neoklasyczna wyraża interesy ekonomiczne kapitału, spychając na dalszy plan interes pracowników najemnych.

Ekonomia keynesistowska, dopatrując się przyczyn bezrobocia w niedostatecznym popycie na towary, postuluje redukcję bezrobocia za pomocą stymulowania popytu. Keynesiści podkreślają potrzebę i konieczność aktywnej ingerencji państwa w procesy gospodarcze. Keynes rozwinął teorię interwencjonizmu państwowego, w której objaśniał, jak państwo za pomocą polityki fiskalnej i pieniężnej może stymulować rozmiary popytu na towary i w ten sposób ograniczać bezrobocie. Szczególną rolę przypisywał polityce fiskalnej, która w bezpośredni sposób może wpływać na rozmiary popytu na towary.

W teoriach bezrobocia równowagi (tj. teoriach naturalnej stopy bezrobocia, bezrobocia NAIRU i bezrobocia poszukiwań) akcent położony jest na działania mające na celu poprawę funkcjonowania rynku pracy. Chodzi tu więc o działania zmniejszające niedopasowania strukturalne między podażą pracy a popytem na pracę, m.in. poprzez dopasowanie systemu edukacji do wymogów pracodawców, rozwój szkoleń zawodowych umożliwiających przekwalifikowania pracowników czy też poprawę mobilności przestrzennej, zawodowej i kwalifikacyjnej pracowników, a także działania zwiększające skuteczność poszukiwań pracy, m.in. poprzez lepszą informację o ofertach zatrudnienia.

W społecznej nauce Kościoła odrzuca się twierdzenie, że nie da się rozwiązać problemu bezrobocia. Kościół odrzuca taki determinizm (*List społeczny Konferencji Episkopatu Polski z 2001 roku*). Z dokumentów Kościoła wypływa przekonanie, że przy odpowiednim podejściu można temu zaradzić. Trzeba nie tylko pomagać bezrobotnym poprzez wypłaty zasiłków, które mogą być jedynie środkiem doraźnym, ale przede wszystkim po-

³⁶ E. Kwiatkowski, *Bezrobocie...*

dejmować działania likwidujące bezrobocie. Wymaga to respektowania zasady wyeksponowanej na soborze watykańskim II, że „osoba ludzka jest twórcą, ośrodkiem i celem całego życia społeczno-gospodarczego”³⁷, że trzeba potraktować człowieka jako podmiot i cel życia społeczno-gospodarczego, gdyby użyć słów z *Listu społecznego Konferencji Episkopatu Polski*.

W dokumentach społecznej nauki Kościoła podkreśla się, że walka z bezrobociem wymaga zaangażowania wszystkich podmiotów: pracodawców, pracowników i bezrobotnych, związków zawodowych, państwa, a także władz ustawodawczych, z których każdy ma coś do zrobienia. Znajdujemy w tych dokumentach konkretne wskazówki dotyczące ich pożądanego postępowania. Pracodawcy nie powinni w codziennej działalności gospodarczej zapominać o prawach człowieka, a zwłaszcza o prawie do pracy. Pracownicy i bezrobotni winni rozwijać swoje kwalifikacje, aby mogli łatwiej utrzymać względnie znaleźć pracę. Związki zawodowe nie powinny dbać tylko o interesy swoich członków – pracowników, ale winny pamiętać również o interesie bezrobotnych. Władza ustawodawcza winna tworzyć takie prawo, które sprzyja walce z bezrobociem, zaś zadaniem państwa ma być tworzenie instytucji (ale nie biurokracji) zapewniających pracownikom poczucie bezpieczeństwa oraz prowadzenie polityki ułatwiającej walkę z bezrobociem³⁸.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na rozróżnienie pracodawcy bezpośredniego i pośredniego, jakie zostało wprowadzone przez papieża Jana Pawła II w *Laborem exercens*. Pracodawcą bezpośrednim jest ten, z którym podpisana jest umowa o pracę i który zatrudnia bezpośrednio pracownika. Odgrywa on ważną rolę w walce z bezrobociem, gdyż to on tworzy miejsca pracy. Ale równie ważne znaczenie w walce z bezrobociem ma pracodawca pośredni, gdyż – jak to podkreślono w *Laborem exercens* – to na nim spoczywa obowiązek zapewnienia wszystkim zatrudnienia. To on planuje w sposób całościowy „warsztat pracy” i to on organizuje pracę przy tym „warsztacie”. Zakres pojęcia pracodawcy pośredniego jest tutaj dosyć szeroki; obejmuje ono osoby, jak i instytucje, a także zasady postępowania i umowy zbiorowe o pracę, które określają cały ustrój społeczno-ekonomiczny oraz zasady z niego wynikające³⁹. Tym pracodawcą pośrednim jest przede wszystkim państwo. To ono ma przemożny wpływ na zasady, na jakich opierają się relacje pracowników z pracodawcami, oraz na politykę zatrudnienia wpływającą na rynek pracy.

Walka z bezrobociem wymaga – zgodnie ze społeczną nauką Kościoła – nie tylko zaangażowania wszystkich podmiotów, ale przede wszystkim tworzenia odpowiedniego klimatu społecznego, tj. klimatu solidarności. Jan Paweł II podkreślił to dobitnie w przemówieniu wygłoszonym w Międzynarodowej Organizacji Pracy w Genewie w dniu 15 czerwca 1982 roku, kiedy, rozważając problem rozwiązania bezrobocia, stwierdził:

Poszukiwanie rozwiązań powinno być oparte o powszechną solidarność. Tak i tu solidarność jest kluczem do problemu zatrudnienia. Podkreślam z naciskiem, tak na szczeblu narodowym, jak i międzynarodowym, pozytywne rozwiązanie problemu zatrudnienia, a w szczególności problemu zatrudnienia młodzieży, zakładać musi bardzo silną solidar-

³⁷ *Konstytucja duszpasterska*, op. cit.

³⁸ *List społeczny*, op. cit.; *Centesimus annus*..., nr 15 i 48.

³⁹ *Laborem exercens*..., nr 17.

*ność całej ludzkości i wszystkich narodów, każdy powinien być gotów ponieść konieczne ofiary, każdy winien współpracować w ustaleniu programów i porozumień, poprzez które polityka ekonomiczna i społeczna stałaby się namacalnym wyrazem solidarności*⁴⁰.

Do apelu tego przyłączył się również papież Franciszek, który na spotkaniu ze światem pracy w Terni we Włoszech w dniu 20 marca 2013 roku podkreślił, że trzeba podchodzić do rozwiązania problemu bezrobocia, wykorzystując narzędzia kreatywności i solidarności, że konieczna jest solidarność wszystkich członków społeczeństwa, którzy z czegoś rezygnują, podejmują bardziej wstrzemięźliwy styl życia, by pomóc tym, którzy są w potrzebie⁴¹.

6. Podsumowanie

Z przeprowadzonych rozważań wynika, że zagadnienie pracy i bezrobocia było ważnym kierunkiem zainteresowań zarówno w teorii ekonomii, jak i w społecznej nauce Kościoła. Należy stwierdzić, że poczynając od końca XIX wieku w obu naukach nastąpił rozwój dociekań nad tą kwestią, co doprowadziło do sformułowania szeregu ujęć. Wskazują one na występowanie kilku elementów wspólnych między teorią ekonomii a społeczną nauką Kościoła, ale przede wszystkim zasadniczo odmiennych spostrzeżeń.

Z analiz wynika, że nie ma istotniejszych różnic między społeczną nauką Kościoła a teorią ekonomii w zakresie pojmowania bezrobocia, które w obu naukach definiowane jest jako zjawisko braku pracy zarobkowej wśród osób zdolnych i gotowych do pracy. Wyraźne różnice występują natomiast w odniesieniu do konsekwencji bezrobocia. W ekonomii akcent położony jest na finansowe i materialne jego skutki ujmowane w perspektywie makroekonomicznej i mikroekonomicznej, natomiast społeczna nauka Kościoła eksponuje społeczne oraz psychologiczne i humanistyczne konsekwencje tego zjawiska rozpatrywane z perspektywy indywidualnych osób.

Zasadniczo odmienna w obu naukach jest generalna ocena zjawiska bezrobocia. Choć w ekonomii przeważa negatywna ocena zjawiska, to jednak istotne są również poglądy o dobrowolnym charakterze bezrobocia i jego proefektywnościowych skutkach. Natomiast nauka społeczna Kościoła ocenia bezrobocie jednoznacznie negatywnie, traktując je jako zło oraz źródło wielu nieszczęść i klęsk społecznych. Taka jednoznacznie negatywna ocena wynika ze stanowiska Kościoła w kwestii istoty pracy ludzkiej, które jest odmienne od stanowiska ekonomii. W ekonomii pracę ludzką traktuje się jako jeden z czynników wzrostu bogactwa, natomiast w społecznej nauce Kościoła eksponuje się jej podmiotowy wymiar, podkreślający związek pracy z godnością człowieka.

⁴⁰ Przemówienie w MOP w Genewie w dniu 15.06.1982 roku, Jan Paweł II, *Praca jest znakiem jedności i solidarności*, nr 12.

⁴¹ *Papież Franciszek o pracy, bezrobociu i wykluczeniu*; <http://niedziela.pl/arttykul/9175/Papiez-Franciszek-o-p> (data dostępu: 27.01.2018).

Z przeprowadzonych rozważań wynika, że poglądy w kwestii źródeł i przyczyn bezrobocia wysuwane na gruncie omawianych nauk były zasadniczo odmienne. W ekonomii neoklasycznej przyczyny bezrobocia upatrywano w ograniczeniu działania swobodnych mechanizmów rynkowych. Ekonomia keynesowska doszukiwała się przyczyn bezrobocia w niedostatecznym popycie na towary, ustalającym się często w gospodarce rynkowej, co jest rezultatem słabej koordynacji decyzji podejmowanych przez podmioty gospodarcze. W teoriach bezrobocia równowagi jako przyczyny bezrobocia wskazywano niedoskonałe funkcjonowanie mechanizmów na rynku pracy. Natomiast w społecznej nauce Kościoła bezrobocie jest rezultatem określonego modelu społeczeństwa, tj. modelu, w którym działają mechanizmy rynkowe, panuje żądza zysku, zaś człowiek traktowany jest przedmiotowo.

Różnice poglądów w kwestii źródeł i przyczyn bezrobocia, jakie występują między ekonomią a społeczną nauką Kościoła, znajdują również wyraz w odmiennych spojrzeniach na sposoby rozwiązania problemu bezrobocia. Ekonomia neoklasyczna dostrzega środki zaradcze w zwiększeniu elastyczności płac, keynesiści postulują zwiększanie rozmiarów popytu za pomocą instrumentów fiskalnych i pieniężnych, zaś ekonomia bezrobocia równowagi widzi rozwiązanie problemu w poprawie funkcjonowania rynku pracy. W społecznej nauce Kościoła podkreśla się natomiast potrzebę solidarnego współdziałania wszystkich podmiotów, w tym również państwa, i podejmowania działań, które traktują człowieka jako podmiot i cel życia społeczno-gospodarczego.

Bibliografia

- Bezrobocie to kwestia ludzkiej godności*, przemówienie papieża Franciszka, [www.Fronda.pl/Franciszek/Bezrobocie to kwestia ludzkiej godności/](http://www.Fronda.pl/Franciszek/Bezrobocie-to-kwestia-ludzkiej-godnosci/).
- Bochenek M., *Jan Paweł II wobec kluczowych kwestii pracy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Ekonomia” 2012, Vol. 43, nr 1, s. 5–22.
- Centesimus annus*, Encyklika papieża Jana Pawła II, Wrocław 1991.
- Friedman M., *A Theoretical Framework of Monetary Analysis*, „Journal of Political Economy” 1970, Vol. 78, nr 2, s. 193–238.
- Godłów-Legiędź J., *Idea gospodarki rynkowej w encyklikach Jana Pawła II* [w:] *Mysł społeczna Jana Pawła II*, red. W. Piątkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
- Hobson J.A., *The Problem of the Unemployed*, Methuen, London 1904, wyd. I – 1896.
- Keynes J.M., *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, wyd. II, PWN, Warszawa 1985.
- Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym, Sobór watykański II* [w:] *Konstytucja, dekrety, deklaracje*, Poznań 1968.
- Kwiatkowski E., *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Kwiatkowski E., *Neoklasyczne teorie zatrudnienia*, PWN, Warszawa 1988.
- Laborem exercens*, Encyklika papieża Jana Pawła II, opoka.org
- Layard R., S. Nickell, R. Jackman, *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market*, Oxford University Press, Oxford 1991.
- List społeczny Konferencji Episkopatu Polski z 2001 roku, W trosce o nową kulturę życia i pracy*, <http://episkopat.pl/w-trosce-o-nowa-kultura-zycia-i-pracy/>.

- Mariański J., *Etos pracy bezrobotnych*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994.
- Marshall A., *Zasady ekonomiki*, t. 1, t. 2, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925 i 1928.
- Mazurek F.J., *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin 1991.
- Mądel K., *Zagadnienia społeczne na Soborze Watykańskim II* [w:] *Ewolucja nauki społecznej Kościoła. Od „Rerum novarum” do „Centesimus annus”*, red. W. Piątkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.
- Pacem in terris*, Encyklika papieża Jana XXIII [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987.
- Papież Franciszek o pracy, bezrobociu i wykluczeniu*; <http://niedziela.pl/artukul/9175/Papiez-Franciszek-o-p>.
- Phelps E.S., *Phillips Curves, Expectations of Inflation and Optimal Employment over Time*, “Econometrica” 1967, nr 3, s. 254–281.
- Piątkowski W., *Zagadnienie własności w myśli społecznej Jana Pawła II* [w:] *Ewolucja nauki społecznej Kościoła: od „Rerum novarum” do „Centesimus annus”*, red. W. Piątkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.
- Pigou A.C., *Theory of Unemployment*, Macmillan & Co., London 1933.
- Poborski M., *Kapitał a praca w Rerum Novarum Leona XIII* [w:] *Ewolucja nauki społecznej Kościoła. Od „Rerum novarum” do „Centesimus annus”*, red. W. Piątkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1997.
- Przemówienie papieża Franciszka na Uniwersytecie w Campobasso w dniu 5 lipca 2014 roku, www.opoka.org
- Przemówienie w MOP w Genewie w dniu 15.06.1982 roku, Jan Paweł II, *Praca jest znakiem jedności i solidarności*.
- Przemówienie wigilijne 24 XII 1942, papież Pius XII [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987.
- Quadragesimo anno*, Encyklika papieża Piusa XI [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987.
- Redemptor hominis*, Encyklika papieża Jana Pawła II [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987.
- Rerum novarum*, Encyklika papieża Leona XIII [w:] *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, Lublin–Rzym 1987.
- Sollicitudo rei socialis*, Encyklika papieża Jana Pawła II, Warszawa 1991.
- Tygodnik Katolicki Niedziela z 15 lutego 2015 roku.
[opoka.org](http://www.opoka.org)
www.opoka.org

